

UOT 94 (479.24)

<https://doi.org/10.59849/2710-0820.2023.2.115>

Ülvi Zərbəliyev

Gəncə Dövlət Universitetinin əyani doktorantı

Azərbaycan

ulvizerbelyev@gmail.com

ORCID-0000-0003-1148-3813

AZƏRBAYCAN QARAQOYUNLU ORDUSUNDA HƏRBİ VƏZİFƏLİLƏR

Açar sözlər: Azərbaycan Qaraqoyunlu dövləti, Qara Yusif, əmirül-üməra, bukavul, təvaçi.

Giriş

Azərbaycanın orta əsrlər tarixinin öyrənilməsi baxımından tarix elminin qarşısında bir sıra mühüm problemlər durmaqdadır. Bu problemlərdən biri də Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətində ordu quruculuğunun tədqiq olunmasıdır. XV əsrin əvvəlləri Azərbaycanda yadelli ağalığına son qoyulması və dövlətçiliyimizin bərpa olunması ilk növbədə Qaraqoyunlu Qara Yusifin başçılığı altında qaraqoyunluların hərbi-siyasi fəaliyyəti ilə bağlıdır.

Qaraq Yusifin rəhbərliyi altında Qaraqoyunlu ordusunun Teymuri şahzadələrinə qarşı apardığı uğurlu hərbi əməliyyatlar dövrünün sınaqdan çıxmış ən mükəmməl süvari ordusuna sahib olan Qaraqoyunluların düşmən üzərində zəfərlər qazanmasına, tarixi ənənələrə söykənən yerli dövlətçiliyimizin bərpa olunmasına gətirib çıxardı. Azərbaycan Qaraqoyunlu ordusunun hərbi quruluş etibarını ilə Elxanilər və Teymuri dövlətlərinin hərbi sistemindən müəyyən məsələlərdə öz payını almışdı. Xüsusən, Mərkəzi Asiya tipli ordu quruluşuna malik olan Qaraqoyunlular yaşadıkları coğrafiya ilə əlaqədar olaraq Yaxın Şərqi hərbi adət-ənənələrinə də hakim idilər. Buna görə ordunun quruluşu və istifadə edilən silahlar özündən əvvəlki dövlətlərin hərbi birləşmələrində mövcud olan silahlarla eynilik təşkil edirdi. Dövrün əsas hücum silahları olan qılınc, ox və yay, müxtəlif başlıqlı topuzlar, nizə və mızraqlar Qaraqoyunlu dövlətinin də silahlarının əsasını təşkil edirdi. Orduda istifadə olunan hərbi vəzifəliyə gəldikdə isə özündən əvvəl fəaliyyət göstərmiş dövlətlərlə müəyyən oxşarıqlar olsa da, müəyyən fərqli cəhətlərə də sahib idilər. 1408-ci ilin aprelində

Təbriz yaxınlığında Sərdrud döyüşündə Teymuri Əbu Bəkrri və atası Miranşahı ağır məğlubiyyətə uğradan Qara Yusif Teymurilərin Azərbaycandakı ağalığına son qoyaraq mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətini yaratdı.

Teymuri ordusuna qarşı mübarizədə Qara Yusifin dövrünün mükəmməl döyüş silahları ilə təchiz edilmiş süvari qoşunları əhəmiyyətli rol oynadı. Düşmən üzərində zəfərin qazanılmasında Qara Yusifin dövrünün tanınmış hərbi strateji kimi həyata keçirdiyi və uğurla başa çatdırılan döyüş taktikası mühüm rol oynadı. Bununla yanaşı, qələbənin təmin edilməsində Qaraqoyunlu ordusunun hərbi cəhətdən təşkili, qoşun hissələri arasında qarşılıqlı əlaqənin lazımı səviyyədə təşkil edilməsi əsaslı rol oynadı.

1. Baş komandan

Hərbi səfərlər zamanı Qaraqoyunlu hökmdarları yürüşdə iştirak edirdilərsə, ordunun baş komandanı bilavasitə hökmdar olurdu. O, döyüşə gedən ordunun başına keçib döyüş meydanında heç çəkinmədən döyüşər və ordunu şəxsən idarə edərdi. O, hərbi səfərə çıxacağı, ya da düşmən hücumu zamanı ölkədəki bütün mövcud hərbi qüvvələrlə birlikdə hərəkət edərdi. Hökmdarın döyüşə girmədən əvvəl əmirlərlə müəyyən məsləhətləşmələr aparması ənənə halını almışdı [18, s.86; 14, s.276]. Həsən bəy Rumlu Qara Yusifin Teymuri Əbu Bəkrri döyüşdən əvvəl əmirlərini topladığını və onların fikirlərini öyrəndiyinə diqqət yetirərək yazır: “Qara Yusif isə Ərzincana yola düşdü. O, Kürdüstana, Vana və Vostana basqın edib istila bayrağını ucaltdı və Avnik qalasını Əmir Dol-

dayın əlindən aldı. Qara Yusifin əzəmət və şövkətinin [xəbəri] ardıcıl və mütəmadi surətdə Mirzə Əbu Bəkrə çatdığı üçün o, həmin zaman Sultan Əhməd Cəlairin üzərinə getmək istəsə də, bu yürüşdən əl çəkib Qara Yusiflə savaşa yollandı. O tərəfdən Qara Yusif də türkman əmirələrini toplayıb onlara dedi: – Biz ata-babalarımızın yolu ilə getməliyik. Yayda Aladağ yaylağına gedərik, qışda isə Diyarbəkr qışlağına və Fərat kənarına yürüyərik. Bizim çağatay qoşunları ilə ədavət etməyimiz məsləhət deyildir. Türkmanlar dedilər: – Əgər Sahibqıranın Azərbaycanda qoyduğu əmirələr həyatda olsaydılar, biz onlarla vuruşmazdıq. Bir halda ki Mirzə Əbu Bəkr onları öldürmüşdür və [onların yerinə] bir dəstə əclafi yüksəltmişdir, onlardan qətiyyətlə qorxumuz yoxdur. Qara Yusif türkman əmirələrinin sözlərinə sevindi. O, xəyal kimi yüksəyə uçan oxlarının qorxusu ilə qartalları göyün zirvəsində pərən-pərən salan və əjdaha görkəmli nizələrinin heybəti ilə aslanları meşədən qaçmağa məcbur edən, seçkin və təcrübəli ərlərlə, döyüşdə sınaqdan çıxmış igidlərlə hərbi meydanına yönəlib Mirzə Əbu-Bəkrin qarşısında səf çəkdi” [9, s.54]. Qaraqoyunlu hökmdarı döyüş və barış anında daim baş komandan vəzifəsini daşıyırdı. Hökmdarların yanlarında daim hassa qüvvələri olardı. Hassa qüvvələri hökmdarla birlikdə hərəkət edərdilər. Dövrünün digər türk dövlətlərində olduğu kimi Qaraqoyunlu hökmdarları da döyüşlərdə ordunun mərkəzində yer alırdı. Bütün hərbi işlərdə ən yüksək məqam sahibi hökmdar idi [30, s.113; 36, s.66]. Qaraqoyunlu hökmdarları çətin döyüşlərdə belə çox yaxşı baş komandan olduqlarını təsdiq etdimişdilər.

2. Şahzadələr

Hökmdarın vəliəhdi olan şahzadələr uyğun yaşa gəldikləri zaman bir vilayətə rəhbər təyin edilər və lələri ilə birlikdə onlara tapşırılan bölgəni idarə edərdilər. Şahzadələr hökmdarlar kimi çox izdihamlı və müntəzəm saray təşkilatına sahib olduqları kimi, toplanan iqta gəlirinə uyğun müvafiq əsgər toplamaq səlahiyyətinə sahib idilər. Hökmdardan sonra orduda ən səlahiyyətli şəxs kimi onlar qəbul edilirdilər. Şahzadələr lazım olduqda hökmdarın fərmanına uyğun olaraq səfərə çıxmaq üçün onun yanına gedib birlikdə hərbi səfərə çıxır və döyüşürdülər.

Əbubəkr Tehrani Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahla Teymuri Babur Mirzə arasında Xorasana yiyələnmək uğrunda mübarizəni təsvir edərək yazır: “Babur Mirzə Şiraz hakimliyinə Səncər Mirzəni, Yəzd hakimliyinə isə Şahrux Mirzənin qızının oğlu olan Xəlil Mirzəni təyin etdi və tələsik Yəzd yolu ilə Xorasana getdi. Sonra Cahanşah Mirzə Məhəmmədi Mirzəni İsfahandan, Pirbudaq Mirzəni isə Şirazdan öz yanına çağırdı. Onların hər biri hakim olduqları yerdə... atalarının əmrinə əsasən Quma yollandılar” [10, s.177]. Həsən bəy Rumlu Cahanşahın 1458-ci ildə Herata yürüşü barədə məlumat verərək yazır: “Bu vaxt Mirzə Pirbudaq on səkkiz min nəfər yaxşı silahlanmış süvari ilə Quhistan yolundan tam sürətlə gəlib çatdı. Əsgərlər ürəkləndilər. Onun gəlməyinin səbəbi bu idi ki, Xorasanın və Şahrux sultanın taxtının və məmləkətinin fəthi xəbəri Farsda yayıldıqda bir-birinin ardınca xəbər çatdı ki, Xorasanın ətrafında və yan-yörəsində bir sıra düşmənlər qızğın aslanın pəncəsindən qaçan vəhşi ceyranlar kimi heyran və sərgərdan qalsalar da, fürsət gözləyirlər ki, əgər macal tapsalar, hücum keçsinlər. Buna görə də Mirzə Pirbudaq Fars və İraqdan Xorasana yollandı, atasının ordusuna qoşularaq mənqələy şəklində yola çıxdı” [9, s.221].

Qaraqoyunlu ordusunda şahzadələr ümumiyyətlə döyüşlərdə ordunun cinahlarına, bəzən də ön qüvvələrə rəhbərlik edərdilər. Bəzi vaxtlarda isə hökmdarın əmri ilə müstəqil hərbi səfərlərə çıxırdılar.

3. Əmirül-üməra

Qaraqoyunlu hərbi təşkilatında əmirələr, səlahiyyət və nüfuz baxımından hökmdar və şahzadələrdən sonra gəlirdilər. Onlar orduya komandanlıq etməklə yanaşı, vilayətləri idarə edilməsi kimi vəzifələri də icra edirdilər. Buna görə bəzi vilayətləri şahzadələr idarə etdiyi kimi, digər vilayətləri də tanınmış əmirələr idarə edirdilər. Əmirlərin böyük əksəriyyəti tayfa başçısı olduğu üçün onların sərəncamında müəyyən sayda qoşun olurdu. Döyüş zamanı onlar sahib olduqları qüvvələrlə hökmdarın və ya şahzadənin ordusuna qatılaraq öz hərbi vəzifələrini yerinə yetirirdilər [22, s.39-40].

Qaraqoyunlu dövlətində əmirələr tutduqları vəzifələrə görə digər əmirələrdən fərqlənmişdi-

lər: “Əmirül-ümərə”, “əmirül-əzəm” və “əmiri-divan”. Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin hərbi təkilatında hökmdardan sonra birinci yerdə əmirül-ümərə dururdu, o, hökmdarın qatılmadığı hərbi yürüşlərdə ordunun baş komandanı olurdu [7, s.95; 3,45; 4, s.29]. Əmirül-ümərə vəzifəsinə təyin edilən əmirdə yüksək hərbi keyfiyyətlərin olması tələb olunurdu. Əmirül-ümərə “müharibənin sirlərini, düşmən əsgərlərini sındırmağın yolunu bilən, döyüş qızıqanda gözdən yayınaraq əl-ayağı boşlamadan əsgər bölüklərini döyüşə gətirən, qoşunun cərgələrinə qarışıqlıq düşdüyü hallarda onu tezəcə qaydaya salmağı bacaran adam” ola bilərdi [2, s.73]. Əmirül-ümərə vuruş meydanını seçərkən dörd məsələni nəzərdə tutmalı idi: 1. Həmin yerdə su olub-olmadığını; 2. Əsgərlərin saxlandığı ərazini; 3. Düşmən əsgərlərinin yerləşdiyi yerdən bir qədər yüksəkdə olmağı; 4. Vuruş meydanının qarşısının geniş və açıq olmasını [2, s.101; 4, s.30].

Qaraqoyunlu dövlətinin ilk vaxtlarında Qara Yusifin hakimiyyəti dövründə əmirül-ümərə vəzifəsinə öncə Bistam bəy Cagirli [9, s.55], sonra isə Əmir Qaraman tutmuşdu [9, s. 55; 4, s.30]. İllər ötdükcə hökmdarlar kimi əmirül-ümərələr də dəyişilmiş, amma bu yüksək mənsəb yenə də idarəçilikdə aparıcı rollardan birini oynamışdır.

Bəzən hökmdar əmirül-ümərənin istəyinə qarşı çıxma bilmir və onun rəyi ilə istər-istəməz hesablaşmalı olurdu. Belə ki, Qara Yusif əsir aldığı Cəlairi hökmdarı Sultan Əhmədi öldürmək istəmədiyinə baxmayaraq, əmirül-ümərə Bistam Cagirlinin istəyinə qarşı durmaqdan çəkinmiş və ölüm hökmünü vermişdi [9, s.71; 4, s.31-32]. Bəzən ali dövlət vəzifələri olan əmirül-ümərə və divan əmiri vəzifələri eyni şəxs tərəfindən idarə olunurdu. Əbubəkr Tehrani yazır: “Cahanşah Mirzə Təbrizdə... əmirül-ümərə və sahibi-divan olan Şahəli Bayramini bir neçə xəyanətdə ittiham edib həbsə aldı və qalaya göndərdi” [10, s.212-213; 4, s.32].

M.X.Yınancın fikrincə, əmirül-ümərə nüfuzlu divan işçisi olub, hökmdarın şəxsən iştirak etmədiyi hərbi yürüşlərdə baş komandan vəzifəsinə icra edirdi. Sultanın əmirlərdən ən böyüyü məhz əmiri-əzəm olurdu [35, s.264]. Hökmdar hər hansı səbəbdən paytaxtı tərk edərdə başqa yedə getdikdə və ya ölkəni tərk etdik-

də əmirül-ümərə onu əvəz edirdi. “Tüzükati-Teymuri” əsərində yazılır: “Əmirül-ümərə o adam ola bilər ki, məclisdə və vuruşmada mənim müavinim olsun və bacarıqla qoşunu idarə edə bilsin, ona kimsə müxalifət etsə, cəzalandırmağı bacarsın” [2, s.73; 4, s.32].

Əmirilər Qaraqoyunlu dövlətinin idarə sistemində olduğu kimi, hökmdarın seçilməsində də böyük nüfuz sahibi idilər. Bunu Quru Yusuf’un ölümündən sonra Əmir Qaraman və onun xatunu Qədəm Paşa Qara Yusifin oğlanlarından birini hökmdar təyin etmək istəsələr də, uğur qazana bilmədilər [9, s.95].

4. Əmirilər

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətində orduya rəhbərliyi hökmdar və şahzadələrdən sonra əmirilər həyata keçirirdi. Əmirilərin əksəriyyəti qoşun başçıları olurdu [14, s. 277; 6, s.85-86]. Əmirilər müharibə zamanı valisi olduqları vilayətin qoşunu ilə hökmdarın ordusuna qatılırdılar. Onlar döyüş vaxtı hökmdarın və ya şahzadələrin əmri altında olurdular. Əbubəkr Tehraninin yazdığına görə, əmirilər arasından böyük əmir (əmiri-Bozorq) ayrılmışdır [10, s.78]. “Qızılbaşlar tarixi”nin verdiyi məlumata görə, Əli bəy Ağacəri Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın hakimiyyəti dövründə böyük əmir (“*əmiri-bozorq*”) olmuşdu [5, s.6; 6, s.95-96]. Həsən bəy Rumlu yazır ki, “Qara Yusif Türkmanın böyük əmirilərindən sayılan və tiyul şəklində Sultaniyyə, Ərdəbil və Muğan ölkəsinə malik olan Əmir Bistam Cagirlü” idi [9, s.85].

Qaraqoyunlu dövlətində ordunun ən yüksək zümrəsi şahla bir tayfadan olan əmirilər təşkil edirdi. Qaraqoyunlu ordusunda əmirilər tutduqları mövqeyə görə iki yerə bölünürdülər: 1. Əllərində soyurqal olan və böyük imtiyazlara malik böyük əmirilər; 2. Kiçik əmirilər.

“Böyük əmir” istilahı altında əllərində böyük hərbi səlahiyyətləri olan əmirilər nəzərdə tutulur. Onlar yüksək toxunulmazlıq hüququna və müstəsna səlahiyyətlərə malik idilər. Əli bəy Ağacəri Qaraqoyunlu Cahanşahın dövründə böyük əmir idi [10, s.133]. Əbubəkr Tehrani yazır ki, Cahanşah İraq və Farsı aldıqdan sonra iyirmi min atlı və piyadanı Əmir Ərəbşaha qoşub Ərzincana göndərdi. Yaqub Alpaut və Əli bəy Ağacəri övladları kimi böyük və şanlı əmiriləri də onlara qoşdu [10, s.133]. Həsən bəy Rumlu

yazır ki, Bistam Cagirlinin oğlu Bayəzid bəy Cagirli Cahanşahın böyük əmirilərindən biri olmuşdu [9, s.138]. Qaraqoyunlu böyük əmirilər arasında Qara Yusifin əmirül-ümərası Əmir Bistam Cagirli, onun oğlu Cahanşahın divan əmiri Bayəzid bəy Cagirli, Əmir Cəlaləddin Tərxan, Hüseyin bəy Sədli, Rüstəm Tərxan, Şahsuvar bəy, Əmir Əlişəkər Baharlı, Qasım Pərvanəçi, Əbülfəth Bistami, Əmir Şahəli, Pir Ömər, Şadi bəy və Şahqulu bəyi xüsusilə tanınırdılar [bax: 9, s.59, 165-168, 128, 239; 2, s.12-13, 22-24; 14, s.277; 6, s.86].

“Kiçik əmirilər” zümərəsinə daxil olan əmirilər “qoşun əmiri” də adlanırdı. Onlar müxtəlif qoşun dəstələrinə başçılıq edirdilər. Əmirilər arasında həmçinin “tuğ və nağara əmiriləri” də var idi [14, s.278; 6, s.86]. Sərhədləri qoruyan əmirilər də “kiçik əmirilər” zümərəsinə daxil idilər. Müharibələr zamanı ələ keçirilən qənimətlər çox hallarda əmirilər arasında bölüşdürülürdü ki, hökmdar bununla da onları özündən razı salmaq və gələcək döyüşlərə rəğbətləndirmək istəyirdi. Elə hal da olurdu ki, döyüşdə əmirilərin ələ keçirdiyi hər hansı bir yer elə onun özünə bağışlanırdı [4, s.63; 6, s.96].

Dövrün qaynaqlarında Qaraqoyunlu əmiriləri mənsub olduqları tayfadan toplanılan ordularının başında hökmdarın xidmətinə qatılar və ya müstəqil şəkildə ayrı-ayrı hərbi səfərə göndərilirdi. Belə ki, Əmir Ərəbşah Ayinli, Əli bəy Ağacəri Cahanşah tərəfindən Ərzincana hərbi səfərə göndərilmişdi [10, s.133].

Əmirilər orduda əsgərlər arasından ən böyük rütbə sahibi olan insandır. Onların özlərinə aid qoşunları mövcuddur. Döyüş zamanı əmirilər öz ordusu ilə birlikdə hökmdarın, ya da şahzadənin ordusuna hakimi olduğu vilayətin qoşunu ilə qatılaraq öz vəzifəsini yerinə yetirirdilər. Onlar döyüş zamanı hökmdarın və ya şahzadənin əmri altında döyüşürdülər. Əmirilərin hər birinin özünə aid xüsusi qoşunu mövcud idi. Əmirilərin qılıncları hökmdarın və ya şahzadələrin qılıncları kimi qızıldan olurdu [37, s.76]. Hakimiyyəti dövründə Cahanşah əmirilərə çox dəyər vermiş və onların şəninə xoş sözlər söyləməkdən çəkinməmişdir. O, əmirilərindən Əmir Cəlaləddin Tərxana böyük və kəramətli əmir, zamanın əmirilərinin xeyirlisi və bağışlayan məliyin lütfünə məxsus olan şəkildə müraciət etmişdir [14, s.278; 6, s.86]. Cahanşahın

Yəzdə olan Atik caminin mavi rəngli kaşı ilə bəzədilmiş giriş qapısı üzərindəki kitabəsində əmirilərinə təriflər söyləmişdir. Bu kitabədə “Tanrı bizə nemətlər bəxş etmişdir, bizim sarayımız bu nemətlərin ən gözəl qismi olan məşhur əmirilər və dövlətini sevənlərlə bəzənmişdir. Və dövlətin gözü, məmləkətin əksər yerləri onların gözəl siması ilə işıqlanmışdır. Bu əmirilərin hər biri xoşbəxtlik və böyüklük göyünün günəşi, bəxtiyarlıq və hökmdarlıq fələyinin xoşbəxt ulduzlarıdır” ifadələrlə öyməsi onlara xüsusi önəm verdiyini göstərir [14, s.278].

Qaraqoyunlular dövründə əmirlik vəzifəsi nəsilən-nəslə keçməsi ənənəvi hal almışdı. Belə ki, Cahanşahın tanınmış əmirilərindən olan Bəyazid Cagirli vəfat edən zaman onun qardaşı Əbülfəth bəy Cagirli böyük əmir seçilərək onun yerini tutmuşdu [9, s.228; 4, s.59-60].

Əmirilərə xidmətlərinə və qazandıqları hörmətə görə böyük torpaq sahələri – soyuq qallar paylanılırdı. Onlar döyüş başa çatdıqdan sonra həmin yerlərə gedib mülkü işlər ilə məşğul olurdular. Ancaq hökmdar yeni döyüşə gedən zaman yenidən öz qüvvələri ilə onun ətrafında toplanardılar. Döyüş meydanına gedərkən Cahanşahın ətrafında böyük əmirilər olardı, döyüş vəziyyətinə görə qışlağa çəkilən zaman böyük əmirilər də hökmdarla birlikdə qışlardı, bəzən də ayrı qışlardı. Həsən bəy Rumı yazır: “Baharın əvvəllərində gecə ilə gündüz bərabərləşdiyi vaxt Mirzə İsgəndər Türkman böyük əmirilərlə Çuxursəd və Sürməli qışlağından çıxıb darüssəltənə Təbrizə yollandı. Qardaşı Cahanşah padşah da Qızılğac qışlağından çıxıb darülişad Ərdəbilə gəldi və Əmir Bayəzid Bistam və bəzi Şirvan əmiriləri ilə ittifaqda Sərab yolundan keçərək hədsiz əzəmət və şövkətlə hərəkət bayrağını Təbrizə doğru qaldırdı” [9, s.146]. Cahanşah İraq tərəfə səfərə çıxdığında Dərgəzin qəsəbəsində qışlarkən, Məhəmmədi Mirzə, Əmir Bayəzid Bistami, Əmir Şahsuvar Bayrami kimi böyük əmirilər də Reydə qışlamışdılar [14, s.279].

Hökmdarın əmri olmadan əmirilərin öz başına hərəkət etmək səlahiyyətləri yox idi, ümumiyyətlə hökmdarın əmr etdiyi şəkildə hərəkət edib, öz torpaqlarına dönə bilirdilər. Belə ki, Pırbudağı öldürükdən sonra Təbrizdə qışlayan Cahanşah böyük əmirilərin hər birini Diyabakir səfərinə kömək etmək üçün sahib olduqları vi-

layətlərə göndərmişdir. Əmirilər arasında zaman-zaman xəyanət edən, onun əmrinə etməyən şəxsən Cahənşah tərəfindən cəzalandırılmış, böyük zəfərlərdə payı olsn bəzi əmirilər isə mükafatlandırılmışdır. Belə ki, Cahənşahın əmirül-ümərası Əmir Şahəli Bayramini bir neçə xəyanətdə günahlandıraraq qalada zindana atdırmışdı [9, s.247]. Cahənşah oğlu Həsən Əlinin qiyamını yatırdıqdan sonra Təbrizə gəlmiş və Əmir Ərəbşahi divan əmiri təyin etmiş, Əmir Pirzad Buxari ilə Savalan bəyi də ali mənəblərə yüksəltmişdi [9, s.280].

Əmirilər döyüş əsnasında əhəmiyyətli bir qərar qəbul etmək məqsədilə həmişə birlikdə məşvərətə toplaşar və dövlət üçün ən uyğun qərarı birlikdə verərdilər. Belə ki, Cahənşah Uzun Həsənə qarşı yürüşə çıxan zaman Çapaqçurda tərəflərin ön qüvvələri arasında baş verən döyüş Ağqoyunluların qələbəsi ilə başa çatdığına görə Cahənşah əndişəyə apılmış və Əntur mövqeyində qalaraq dərğah əmiriləri və ordu başçıları ilə məsləhətləşdikdən sonra qərara alınmışdı ki, ordunu qışlaqlara göndərsin [9, s.252].

Tanınmış əmirilər hakimiyyətə şahzadələrin gətirilməsində də yaxından iştirak edirdilər. Belə ki, Baharlı tayfasına mənsub əmirilər başda Əlişəkər bəyin oğlu Pirəli olmaqla Cahənşahın öldürülməsindən sonra Ağqoyunlu hakimiyyətinə qarşı müqavimət göstərdilər və şahzadələrdən Əbu Yusuf Mirzəni taxta çıxartdılar [9, s.274].

5. Təvacii

Müharibə gözlənilmədiyi təqdirdə tabeliyindəki əyalətlərə gedərək, hərbi qüvvə toplayan və ayrı-ayrı qoşun dəstələri arasında əlaqə yaradan əmirilər təvacii adlanırdı. Onlar döyüşçüləri səfərbər edir, ordunun yerini bildirirdilər. Döyüşçülərin sayı və ordunun müharibə qüdrəti onun "təvacii dəftəri" adlanan xüsusi kitabçasında qeyd edilirdi. Burada həmçinin, əsgərlərin hansı əmirə bağlı olduğu, adları, ləqəb və mövqeləri də yazılırdı [9, s.252; 36, s.286; 3, s.70; 4, s.65].

Təvacilər uğurlu döyüşlərdən sonra qənimətin paylanmasında da böyük rol oynayırdı. Hərbi səfərlər zamanı ov mərasimi təşkil etmək də təvacinin vəzifəsi idi. Təvacilərin bir başqa vəzifəsi isə səfər əsnasında düşmən ordugahının

yaxınlığında qərargahın qurulmasını təmin etmək idi.

Döyüş zamanı məğlub olan düşmənin mallarının yağmalanması üçün dağılan əsgərlərin toplanması və nizamın bərpa olunmasında da təvacilər əhəmiyyətli rol oynayırdılar. Hərbi səfər zamanı lazım olan kanalların açılması, qoşunun dayanacağı yerlərinin təşkil edilməsi, toy və əyləncə məclislərinin təşkil edilməsi kimi işlər bəzən yasavul, bəzən də maliyyə məmuru mühəssil ilə birlikdə təvacilərə tapşırırdı. Səfərə çıxan əmirilər və vilayət hakimləri də əsgərlərinə lazım olan ləvazimatı da təvacilərə bildirirdilər [13, s.177]. Bununla da, peşəsi əsgər olmayan təvacilər bu şəkildə ordunun iəşəsinin təmin olunması baxımından da məsul idilər [28, s.217].

Təvacilər tanınmış, etibarlı bəylərdən seçilirdi. Belə ki, "1457-ci ildə Cürcan valisi olan Əmir Baba Həsən Qarqın mazandaranlıları çox sıxışdırırdı. Bu səbəbdən onlar Cahənşah padşahi Xorasana getməyə həvəsləndirildilər. Ona görə də Türkman hökmdarı Reyə gəlib, ətrafa və məmləkətlərə təvacilər yollayaraq zəfər nişanlı əsgərlərin toplanması haqqında fərman verdi. O, Əmir Bayəzid Bistama və Məhəmmədi mirzəyə məktub (nişan) göndərdi ki, Reyə qayıtsınlar" [9, s.214; 14, s.280]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Cahənşah İsfahanı ələ keçirərkən ordunun tavaçısı Seyid Əhməd Təvacini qala divarlarını dağıtmaq məqsədilə İsfahana göndərmişdi. O, vilayətdən bel və külünglə təmin olunmuş təqribən əlli minə yaxın adam topladı və İsfahanın qala divarlarını yerlə yeksan edərək hamarlamışdı [10, s.176; 9, s.190; 14, s.281].

Vilayətlərə göndərilən təvacilər yerli hakimlərə toplanış məntəqəsinin yeri, tələb olunan qoşunun və hərbi ləvazimatın sayı haqqında məlumat verirdilər. Hərbi yürüş zamanı təvacilər dəstələr arasında əlaqə yaradır, qəniməti yığır, sayır, paylanmasında iştirak edir, yerli əhali arasından yardımçı dəstələr təşkil dib ona rəhbərlik edirdilər. Orduya rəsmi baxış və döyüş zamanı təvacilər ordunun təşkilinə və tərtibinə cavabdeh olduqları üçün hərbi dəstələrə təyin dilmiş yeri göstərdilər [11, s.110; 1, s.253].

Təvacilər qoşun toplamaqdan savayı, müxtəlif tapşırıqları yerinə yetirir və döyüşlərdə ya-

xından iştirak edirdilər. Əbubəkr Tehrani yazır ki, 1457-ci ilin oktyabrında Cahanşah bütün qoşunun yığılmasını gözləməyib yola düşdü və Xar vilayətinə çatanda, Əmir Bayəzidi və Pirzad bəy Buxarini Seyid Əbdülkərimi qarşılaşmaq üçün Firuzkuh vilayətinə göndərdi. Özü isə Məhəmmədi Mirzə və digər əmirlərlə birlikdə Abi-Barik, Simnan və Damğan yolu ilə hərəkət edib Bistam yaxınlığındakı Şahrud qəsəbəsinin bir fərsəxliyində düşərgə saldı. Sonra özü Məhəmmədi Mirzə, Əbül-fəth bəy Təvaçi və digər əmirlərlə birgə hücumla keçib Astrabada yollandı [10, s.185]. 1466-cı ildə Cahanşah Bağdadda oğlu Pırbudağın üsyanını yatıran zaman Pırbudağı Cahanşahın təvəcisi Pır Məhəmməd bəy və şahzadə Məhəmmədi Mirzə öldürmüşdülər [10, s.185; 9, s.246; 3, s.70]. Cahanşah Pırbudağı öldürdükdən sonra Pır Məhəmməd bəy Təvacini Bağdada hakim təyin etmişdi [38, s.360]. 1467-ci ildə Uzun Həsən Cahanşahı Çəpaxcurda öldürən zaman öldürülən Qaraqoyunlu əmirləri arasında Cahanşahın təvəcisi Rüstəm Alpaut da var idi [9, s.253].

İlkin qaynaqlarda Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın Pır Məhəmməd, Rüstəm Alpaut, Pırbudağın isə Əlişəkər oğlu Məhəmməd bəy kimi təvacilərinin olduğu qeyd olunur [10, s.199; 9, s.253; 3, s.70].

6. Qazıəsgər

Qaraqoyunlu dövlətində məhkəmə və dini işlərə qazılar baxırdılar. Ən yüksək dini vəzifə “sədr” və ya “sədarət” adlanırdı. Sədrin nəzarəti altında məhkəmə və şəriət işlərinə baxan Sədarət divanı adlanan məclis fəaliyyət göstərirdi. Vilayətlərdə məhkəmə işlərinə qazılar, dini işlərə müftilər baxırdı. Sədarət divanı mədrəsələrə nəzarət edir və onların təftişini həyata keçirirdi [34, s.302-303; 6, s.83]. Məhkəmə işlərini həyata keçirən qazı haqqında mülahizə yürüdərkən iki qazıdan danışmaq lazımdır: 1. Dövlət və mülki işlərə baxan şəriət qazısı; 2. Hərbi işlərdə qayda-qanun yaradılmasına çalışan qoşun qazısı (qazi-yi-ləşkər). Şəriət qazısı yerlərdə mübahisəli məsələlərin həllinə çalışır, qoşun qazısı isə orduda dini iş və təbliğat aparır, günahkar hərbciləri mühakimə edirdi [4, s.71; 6, s.83].

Ordu (qoşun) qazısı kimi tanınan qazıəsgər Türk-İslam dövlətlərinin ordularında xidmət göstərmişdi [21, s.149; 26, s.40]. Qazıəsgər Sə-

darət divanının nəzarəti altında ordu ilə bağlı məsələlərdə şəriətə uyğun qərar verirdi. Eyni zamanda əsgərlərə aid hüquqi işlərə də baxırdı [29, s.208].

1417-ci il avqustun 11-də Qaraqoyunlularla Məmlüklər arasında yaranmış anlaşılmazlıqların aradan qaldırılması üçün Qara Yusifin öz Qazıəsgəri Hamidüddini elçi kimi Məmlük sultanı Məlik Müəyyədin sarayına qiymətli hədiyyələr və məktubla yola salması Qaraqoyunlu dövlətində orduda əsgərlər arasındakı hüquqi məsələlərə baxan qazıəsgərin olduğunu, müəyyən vaxtlarda hətta elçilik vəzifəsini də yerinə yetirdiyini göstərir [20, s.417; 24, s.193-194; 30, s.97; 26, s.40-41].

7. Nökərlər

Qaraqoyunlu ordusunun ən dəyüşkən hissəsini etibarlı, yaxın dost mənəsini verən nöqərlər təşkil edirdi. Onlar həmişə hökmdarı müşayiət edər, onun xüsusi mühafizəçisi kimi öz sadıqlığını təsdiq etdirmiş dəyüşçülərdir [29, s.270]. Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətinin yaranmasında bilavasitə iştirak edən nöqərlər, qaynaqlarda “hassa nöqərləri” kimi qeyd olunmuşdur [17, s.579]. Nöqərlər, türkmənlər arasından seçilərdilər.

Hassa nöqərləri ordunun əsas özəyini təşkil edirdilər. Onlar hökmdarı tək qoymaz, getdiyi yerdə onu müşayiət edərdilər. Qaraqoyunlu şahzadələrinin və bəylərin də əsgərlərinə nöqər deyilirdi. Boy nöqərləri türkmənlərdən təşkil olunduğu halda, hökmdarın yanında olan nöqərlər tanınmış əmirlərin və digər etibarlı şəxslərin övladları arasından seçilirdi [31, s.437]. Hökmdarın hassa əsgərləri maaşlarını divandan alırdılar. Cahanşah əmirlərə və əsgərlərə kömək etmək üçün İraq xəzinəsinin toplandığı Tarom şəhərindən 4 min Təbriz tıməni gətirdi və borc kimi əmirlərə verdi ki, məvaciblərinə uyğun şəkildə öz adamları arasında bölüşdürsünlər [10, s.193; 14, s.281]. Qara Yusif əsgərlərinin maaşlarını vaxtında almalarına çox diqqət yetirirdi və bu iş üçün ayrıca təşkilat yaratmışdı [36, s.80].

Qara Yusif Dəməşq zindanında olan zaman onun nöqərləri ayrı-ayrı əmirlərin xidmətinə girmişdi. Əbubəkr Tehrani yazır ki, Dəməşq əmilür-ümərası Misir sultanı ilə düşmənçilik edirdi, buna görə şəhərdə narahatçılıq və qarı-

şıqlıq hökm sürürdü. Belə fitnə-fəsadın artdığı vaxtda Qara Yusif Dəməşqdə səpələnmiş və hə-rəsi bir əmirin nökrəri olan türkmanları toplayıb qaçdı və Cura getdilər. Cura, Raqqə və Ruhada əmirlik edən Dəməşq Xacənin qardaşı Göycə Musanın yanına gəldilər [10, s.58].

Hökmdarların yanından ayrılmayan nökrə-lər həmişə hökmdarın köməyinə tələsir və on-lara verilən bütün vəzifələri yerinə yetirirdilər. İl-kin qaynaqlar Qara Yusifin nökrələri arasında Pir Öməri xüsusi qeyd etməkdədir. Qara Yusif Dəməşqdə həbsxanada olarkən onun yaxın nö-krəri Pir Ömər bəy su sataraq özünün və onun ailəsinin dolanışığını təmin etməyə çalışırdı [10, s.58; 25, s.68]. Pir Ömər Qara Yusifin ən sadıq nökrələrindən biri kimi onun demək olar ki, bütün savaflarına qatılmış və rəşadət göstər-mişdir [30, s.103]. Qara Yusif onun xidmətləri-ni yüksək qiymətləndirmiş, Ərzincanı ələ ke-çərdikdən sonra Pir Öməri oraya hakim təyin etmişdi [10, s.62; 9, s.66]. “Nəsrəddin” ləqəbini daşıyan Pir Ömər Qara Yusifin vəziri səviyyə-sinə qədər yüksəlmişdi. Bu məlumatlar nökrə-lərin hökmdarın ən güvəndiyi adamlar arasında yer aldığı, onların zaman keçdikcə dövlətin idarə olunmasında ən yüksək vəzifələrdə xid-mət göstərdiyini təsdiq edir [38, s.360]. Qara Yusif tərəfindən Ərzincan hakimi təyin olanan və zəmanəsinin çox şücaətli sərkərdəsi olan Pir Ömər də öz sadıq nökrələri olmuşdu. 1420-ci ildə Pir Ömər Qara Osman Bayandurla döyüşdə əsir alınaraq öldürülən zaman onun sadıq nö-krələri də öldürülmüşdü [10, s.63].

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, bəzən hökmdarın nökrələri onun müvafiq əmrlərini can-başla icra edirdilər. Belə ki, Qara Yusifin nökrələri Mardin valisi Məlik Salehi zəhərləyə-rək öldürmüşdülər [9, s.66-67].

Nökrələr zaman-zaman xidmətləri müqabi-lində hökmdarlar tərəfindən hədiyyələrlə də mükafatlandırılırdılar. Cahanşah hərbi səfərlər başa çatdıqdan sonra ziyafətlər təşkil edib hə-diyyələr təqdim etdiyi kimi, nökrələrinə atlar, qızılı naxışlı yəhərlər, paltarlar, kəmərlər, pa-paxlar bağışlardı [12, s.25]. Nökrələr hökmdar-lar üçün xüsusi və əhəmiyyətli olmuşdur. Şah Qubad əmisi Cahanşaha atası İsgəndərin öldür-üldüyünü deyəndə, onun sözünə inanmayaraq xəbər göndərdi ki, “əgər doğru deyirsənsə, qar-daşımın ən inanılmış nökrəri Hələvəri öldür, ba-

şını hüzuruma göndər. Əmisinin bu fərmanı gə-lən kimi Hələvəri öldürdü, başını əmisinin yan-ına göndərdi” [10, s.94]. Bu hadisədən də anla-şıldığı kimi, nökrələrin öldürülməsi ən azı hökmdarların öldürülməsi qədər vacibdir. Çün-ki nökrələr hökmdarlara ən yaxın adamlar idi.

Qaraqoyunlu dövlətində nökrələr xidmət etdikləri hökmdara, şahzadəyə tam itaət göstərir və onların əhəmiyyətli miqdarda hərbi gücünü meydana gətirirdilər. Şahzadələr cəzalandırılan zaman onların nökrələri də öldürülürdülər. Belə ki, Cahanşah oğlu Pırbudağın üsyanını yatıra-raq onu öldürdükdən sonra Pırbudağın əl-Asfa-hiyyə camaatından olan nökrələrini də öldür-müşdü [40, s.354; 25, s.68].

Qaraqoyunlu tayfalarından seçilən boy nö-krələri hökmdara hər zaman hərbi dəstək ver-mişdilər. 1467-ci ilin payızında Cahanşah Uzun Həsənə qarşı yürüşə çıxan zaman yanında sadıq nökrələri də yer almışdı. Uzun Həsən Cahanşa-hı qarşılamaq üçün səfərə çıxdığı zaman qarovulları Cahanşahın ordusunu qışlağa göndərdi-yini, özü isə hasa əsgərləri, əmirləri, boy nö-krələri və övladları ilə ordugahda qaldığını bil-dirdilər [9, s.252; 14, s.282]. Bu, hökmdarın nö-krələrinin bilavasitə savaşa qatıldığını göstərir.

Qaraqoyunlular dövründə nökrəlik etibar və sədaqət tələb edən bir qurumdur. Hökmdar-lar hər vəziyyətdə onlara etibar etməli olurdul-ar. Lakin Cahanşah bəzən öz nökrələrinə şübhə ilə yanaşırdı. Belə ki, Cahanşah Məhəmməd Süfrəçini Uzun Həsənin yanına elçi yollayan zaman onlar arasında baş verən dialoqda Uzun Həsənin “Mən onun xidmətində olan Şah Əli Bayraminin və digər əmirlərin tayı deyiləm ki, onun hüzuruna gələm. Həm də Cahanşah xoflu bir adamdır. O dərəcədə ki, hətta öz nökrələrindən də şübhəyə düşür. Necə ki, öz nökrələrindən biri olan Məhvəkdən xoflanmış və axırda onu qətlə yetirmişdir” [10, s.219] ifadəsində nökrələrlə bağlı Cahanşahın həssaslığını göstər-diyi kimi, nökrələrin əhəmiyyətini də ortaya qoymuşdur.

8. Yurtçı

Dövrün ilkin qaynaqlarında ordu işlərini təşkil edən kəslər yurtçı adını daşımışdı. Onlar ordunun, şahzadələrin və qarovulların yerləşə-cəkləri yeri təyin edirdilər [39, s.268]. Hökmdarların yaylaq, qışlaq dövrlərində, ov məra-

simlərində tədbir iştirakçıları üçün əvvəlcədən məskənlər müəyyənəlirdi. Əmirilər, vəzirilər, inaqilər, bitikçilər, qazilər, seyidlər, imamlar, hərbi hissələr öz məskənlərini dəqiq bilməli və həmin yerdə qalmalı idilər. Qaraqoyunlu hökmdarının yaylaq, qışlaq dövrlərində, ov mərasimlərində tədbir iştirakçıları üçün əvvəlcədən məskənlər müəyyənəlşirdi. Əmirilər, vəzirilər, inaqilər, bitikçilər, qazilər, seyidlər, imamlar, hərbi hissələr öz məskənlərini dəqiq bilməli və həmin yerdə qalmalı idilər. Bu məqsədlə münasib yerin seçilməsi və tədbir iştirakçılarının yerləşdirilməsi yurtdin əsas vəzifəsi sayılırdı [8, s.325; 14, s.255; 6, s.91]. Ordunun baş yurtdisi hökmdarın fərmanı ilə təyin olunurdu. Yurtdi ilk növbədə hökmdar çadırı üçün yer ayırır, sonra şahzadələr, əmirilər, vəzirilər, digər dövlət əyanları və əsgərlər üçün ərazi müəyyənəlşdirirdi. Şahzadələr və əmirilər hökmdar çadırının sağ cinahında, vəzir və divan sahibləri sol cinahda yerləşdirilirdi. Yurtdi hərbi vəzifə hesab edilirdi [8, s.325; 6, s.91]. Yurtdilər, Qaraqoyunlu əmiriləri arasından və bəzən də aşağı rütbəli hərbiçilərdən seçilirdi. Hərbi yürüşlər məqsədlə salınmış yurtlar bəzən geniş ərazini əhatə edirdilər. Vəziyyət dəyişdikdə, ilk növbədə oylaqlarda ələf qıtlığı yarandıqda yurtdilər yeni ərazilər axtarmalı və yeni yurtlar salmalı idilər [8, s.326; 6, s.91]. Yurtdi ilk növbədə ərazinin mansibliyini yoxlamalı idi: oranın yaxşı havası, içməli suyu, otlığı olmalı idi. Yurtlar adətən yaşayış məskənlərindən uzaqda təkil olunurdu. Yurtdi ilk növbədə hökmdar çadırını üçün yer ayırır, sonra isə şahzadələr, əmirilər, vəzirilər, digər dövlət əyanları və əsgərlər üçün ərazi müəyyənəlşdirirdi. Şahzadələr və əmirilər hökmdar çadırının sağ cinahında, vəzir və divan sahibləri sol cinahında yerləşdirilməli idilər. İnaqlar hökmdar çadırın yaxınlığında oturmalı idilər [8, s.325].

Yurtdi hərbi vəzifə hesab olunduğuna görə yürüşlərdə də iştirak edirdilər. 1457-ci ildə Cahənşahın Teymuri Sultan İbrahimplə Astrabadda baş verən döyüşündə yurtçuların verdiyi məlumat şəhərin ələ keçirilməsində əsaslı rol oynamışdı [10, s.185-186; 6, s.91-92]. Əbubəkr Tehrani bununla bağlı yazır: "... Cahənşah Məhəmmədi Mirzəni və Əbülfəth bəyi qabaqda hücum göndərdi və özü də onların ardınca hərəkət etdi. Onun yanındakı əmirilər, sərkərdələr və

boy nökləri dördnala çapırdılar. Elə sürətlə getdilər ki, iki günə səhər günəş çıxanda Astrabad şəhərinin darvazasına çatdılar. Şəhər əhalisi düşmən qoşununun glişindən xəbərsiz idi, birdən yaxınlaşan dəstəni görüb qorxuya düşdü və öz evlərinə qaçdı. Bu xəbər Baba Həsənə çatdırıldı və o, həm qarşıda, həm də arxada düşmən olduğunu görüb, qaçdı. Sultan İbrahimə elə bildi ki, Baba Həsən onun qorxusundan qaçıb, ona görə cəsərlə Astrabada doğru hərəkət etdi. Yolda ona belə xəbər verdilər ki, sərhəddə olan türkmənlərdən təqribən min nəfər süvari Astrabadın boş olduğunu bilib və hücum çəkərək şəhərə gəlib. Sultan İbrahim sürətini artırdı və Əbu Səid meyrəmi qabağa göndərdi. Onlar yolda ikən Cahənşah Mirzənin yurtdiləri bundan xəbər tutdular və şəhərə gəlib bunu ona bildirdilər... O, Məhəmmədi Mirzəni və Bayəzid Cəgiriini onların qarşısına göndərdi" [10, s.186; 14, s.255-256]. Cahənşah dövründə Rüstəm Yurtdi, Rüstəm Tərxanın Ağqoyunlular üzərinə hərbi səfəri zamanı onun ordusunda olmuşdu [10, s.146; 39, s.185].

9. Yasavul

Bu termin monqol sözü olan "yasa"dan (qanun, qayda) yaranmışdır. Yasanın hökmlərini yerinə yetirən məmurlar "yasavul" adlanırdı. Yasavul dövlət aparatında olan ən mühüm vəzifələrdən biridir. Yasavullar hərbi yürüşlər dövründə və döyüş anlarında bütün hərbi birləşmələr və hissələr üçün döyüş yerlərini müəyyənəlşdirir, əmirilər və döyüşçüləri həmin yerə gətirir, onların öz mövqelərini tərk etməmələrinə nəzarət edirdilər. Yasavullar qurultay, böyük toy məclisləri və şənliklər keçirilən vaxtlarda da əmin-amanlığı qoruyurdular. Döyüşə hazırlıq görülərkən, yeni hərbi hissələr təkil olunarkən xüsusi yasavullar təyin olunurdular və bu iş onlara tapşırılırdı. Yasavullar yürüş zamanı hərbi hissənin önündə və hər iki cinahda gedir və əsgərlərin nizamlı və ahəngdar hərəkətini təmin edirdilər. Yasavullar bütün hərbi bölmələrdə fəaliyyət göstərirdilər [8, s.324].

Yasavullar bukavul ilə birlikdə qurultayda və toy məclislərində hər boyun yerləşəcəyi mövqeyi müəyyən etmək, bu xüsəsdə ixtilafın ortaya çıxmasına mane olmaq və hökmdar adına verilən əmrləri qurultay iştirakçılarına çatdırmaq kimi vəzifələrə də sahib idi. Bu sə-

bəbdən yasavul, adət-ənənəyə nəzarət edən ordu müfəttişi də hesab olunurdu. Əsgərlərin cəzalandırılma işi də yasavulun vəzifəsinə daxil idi. Görünür, digərlərinə ibrət olsun deyərək, hökmdarın qarşısında həyata keçirilən cəzalandırma prosesi də yasavulun vəzifəsinə daxil idi [23, s.40].

İ.H.Uzunçarşılı yazır ki, əmir yasavulun ətrafında ona tabe olan yasavullar da olurdu. Yasavullar müharibə vaxtı əsgərlərin geri qayıtmasının qarşısını alan bir birlik kimi Osmanlı ordu alayının çavuşlarına bənzəyirdilər. Səltənət sarayında yasavulbaşı taxt qarşısında dayanırdı. Əgər xüsusi qanun olsaydı, bu adam taxtın qarşısında, böyük çadırın qapısının yanında dayanmalı idi [36, s.228-229].

Yasavullar hökmdarın və ya əmirin şəxsi xidmətlərinə girər, sarayda və ya orduda xidmət edə, dövlət işlərində yüksək vəzifələrə yüksələ bilirdilər. Hərbi işlərlə bağlı əmrləri ünvanlarına çatdırmaq yasavulun vəzifəsi idi [15, s.74].

Qaraqoyunlu ordusunda yasavulların olduğunu Cahanşahın oğlu Pırbudağın Qənaşirinin nəzarətində olan Sircan qalasını ələ keçərmək üçün göndərdiyi əsgərlər arasında rast gəlməkdəyik. Əbubəkr Tehrani yazır: “Sircan qalası hələ də Qənaşirinin əlində idi. Nəhayət, Pırbudaq Mirzə Əlişəkər bəyin oğlu Məhəmmədi, Barik bəyi və Dəvə bəyi böyük bir dəstə ilə Sircan qalasını almağa göndərdi. Onlar qalanı mühasirəyə aldılar. Əlvənd Mirzə bu xəbəri eşidib, qəflətən hücum etdi və onları darmadağın etdi. Əlişəkər bəyin oğlu Məhəmmədi, Dəvə bəyi və Şeyx Məhəmməd Yasavulu əsir tutdu. Barik bəy qaçıb Şiraza getdi. Əlvənd Mirzə Əlişəkər bəyin oğlu Məhəmmədi, Dəvə bəyi və tutduğu digər adamları Süleymani qalasına göndərdi və tutduğu adamların təqribən yüz nəfərini qılıncdan keçirdi” [10, s.182; 9, s.199]. Şeyx Məhəmməd Yasavulun Pırbudağın qoşununda yer alması bu vəzifənin Qaraqoyunlu ordusunda olduğunu təsdiq edir.

10. İnaqlar

İnaqlar hərbi işlərdə yaxından iştirak etmişlər. “İnaq” termini “bəxtiyar, uğurlu”, “inanılmış şəxs”, “dost”, “həmsöhbət” mənə kəsb edir. İnaqlar dövlət idarəsində məsləhətçi kimi fəaliyyət göstərdikləri üçün hökmdarın hüzurunda hərbi məsələlərin həllində öz məsləhətlərini ve-

rirdilər. Onlar həm də hərbi yürüşlərin təkilində, səfərbərliyin həyata keçirilməsində iştirak edirdilər. İnaqlar daha kiçik hərbi bölmələrdə də fəaliyyət göstərirdilər [8, s.323].

Hökmdarlar etimad etdiyi adam olan inaq-lar vasitəsilə uyğun hesab edilən yerlərə ən əhəmiyyətli və gizli əmrləri çatdırırdılar [36, s.79]. İnaqlara nüfuzlu bəylərdən rəhbər seçilirdi.

İnaqlar hökmdarın güvəndiyi şəxslər olduğu üçün çox zaman mühüm vəzifələr onlara həvalə edilirdi. Belə ki, 1410 ildə Qara Yusif ilə Cəlayiri Sultan Əhməd arasında baş verən döyüşdən sonra Cəlayiri Əhməd qaçaraq bir bağçanın oyuğunda gizləndi. Bağçanın sahibi yaşlı başmaqçı bu barədə Qara Yusifə məlumat verdi. O, da Şeyx Dursunu, Şeyx Hacını, Mahmud İnağı və Satılmışı Sultan Əhmədi gətirmələri üçün göndərdi [9, s.70; 30, s.84-85].

Hökmdarın yanında olduqları üçün əsgəri təhsil alan inaq-lar, zaman-zaman əhəmiyyətli xəbərlərin hökmdara çatdırılmasında da önəmli rol oynayırdılar. Necə ki, Uzun Həsən Diyarbəkirdən Cahanşahı qarşılamaq üçün yola çıxdığı xəbəri Cahanşaha kimsə çatdırmağa cəsarət göstərə bilməmişdi. Həsən bəy Rumlu yazır: “Pırzad bəy Buxari, Şah Hacı bəy Həmədani, Rüstəm Yaqubi, Pir Məhmad və onun qardaşı, Qurmişi Şəki, Əmənoğlu Hüseyin, Lələ Səfərşah, Şeyx Bəhlul Cağatay kimi əmirələr, digər sərdarlar və inaq-lar dəstəsi asiman nişanlı dər-gaha gəldilər. Padşah onların toplanmasının səbəbini soruşdu. Məhrəm nədimlərdən və həmdəm müqərrəblərdən olan Qazı Abdulla ərz etdi ki, “məgər bir xəbər eşitməmişsiniz?”. Ona görə də türkmən hökmdarı əmirləri çağıraraq xəbər-in nədən ibarət olduğunu onlardan soruşdu. Onların məşvərəti ilə yükləri (“ağruq”) zəfər nişanlı ordugahın üç fərsəxliyində yerləşən Boyan qalasına göndərdi. Bir dəstəni də qaravulluq etməyə yolladı. Özü isə nəfis vücudu ilə dər-gah əmirləri və ordunun qalan hissəsi ilə atlanıb [Həsən padşahı] qarşılamağa tələsdi” [9, s.249; 14, s.254-255].

Qaraqoyunlular dövründə inaq-lar hərbi səfərlərə də qatılırdılar. Belə ki, Babür Mirzə Şiraza getdiyi zaman Cahanşah Teymurilərin vəziyyətinin zəiflədiyini düşünərək oğlu Pırbudağı, Əmir Bəyazid Bistami, Əmir Əlişəkər kimi əmirlərin yanında inaq-ları da vəzifələndirərək İraqı almaq üçün göndərmişdir. Həmçinin, Ca-

hanşah Teymurilərə qarşı mübarizə aparmaq üçün Xorasana hərəkət etdiyi zaman Əlaüddövlənin oğlu Sultan İbrahimin Astrabada çatdığını və yanına Babur Mirzənin oğlu Şah Mahmud Mirzəni götürdüyü xəbərini aldı. O, oğlu Məhəmmədi Mirzəni və Əbülfəth bəyi qabaqda hücumla göndərdi, özü də arxadan hərəkət etdi. Əmirlərdən, inaqlardan və boy nöqərlərindən hər biri sürətli gedən dəvələrlə Cahanşahın yanında hərəkət etdilər [33, s.226; 14, s.255]. Qaraqoyunlu hökmdarı 1467-ci ildə Uzun Həsənə qarşı Diyarbəkərə yürüş edən zaman Xoyun Sökmənova meydanında öz qərargahını qurmuş, Pirzad bəy Buxari, Şah Hacı bəy Həmədani, Rüstəm Yaqubi, Pir Məhəmməd və onun qardaşı, Qurmişi Şəki, Əmənoğlu Hüseyin, Lələ Səfərşah, Şeyx Bəhlul Cağatay kimi əmirilər, digər sərdarlar və inaqlar dəstəsi asiman nişanlı dərgaha gəldilər [33, s.278; 9, s.250]. Dövrün qaynağının verdiyi bu məlumatdan aydın olur ki, inaqlar hökmdarın bilavasitə iştirak etdiyi hərbi səfərlərə qatılmışdılar.

1467-ci ilin noyabrında Muş döyüşündə Uzun Həsən Cahanşahı məğlub etdikdən sonra ələ keçirdiyi əsirlər arasında inaqlar da vardı [9, s.253; 25, s.72]. Bu, inaqların hökmdar ilə birlikdə döyüşdə iştirak etdiyini bir daha təsdiq edir.

11. Bukavul

Tarixi ədəbiyyatda bukavul termini şənlik təkilatçısı, süfrəyə və xörəyin dadına baxan məmur kimi keçsə də, onlar ordu hissələrində çox yüksək mövqə tutmuşlar.

Digər türk dövlətlərində olduğu kimi Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətində də hökmdarın zəhərlənmək qorxusu dövlətçiliyin yetkinləşməsinin əlaməti kimi qəbul edilir, yemək-içməyin yoxlanılması dövlət işi kimi qəbul edilirdi. Bu işi bukavul adlı məmurlar yerinə yetirirdilər. Çəşnigir də adlanan bukavul sarayda mətbəxə və yeməklərə nəzarət edən, qablara zərərli şeylərin qoyulmamasına nəzarət edən, zəhərləndiyi halda hökmdarın hüsurunda yeməyin dadına baxan şəxsdir [36, s.274; 14, s.253].

Qaraqoyunlu dövlətində bukavullar bu vəzifələrdən başqa digər mühüm vəzifələri də yerinə yetirirdilər. Bukavul ordu hissələrində əmirlərdən sonra ən yüksək və böyük hesab olunan şəxsdir. Bukavullar ordunun və ordu

hissələrinin quruluşu və effektiv fəaliyyəti üçün dəqiq tədbirlər görməli, Ali divandan ordu üçün ayrılmış təxsisatı almalı, əldə edilmiş qənimətləri ordu hissələri arasında ədalətlə bölməli, orduda nizam-intizamın möhkəmlənməsinə çalışmalı idilər. Baş əmir istisna olmaqla, bütün hərbi heyət ordu bukavuluna tabe idi. Hər bir ordu tükənində tükən bukavulu olduğu kimi, bukavullar daha kiçik hərbi hissələrdə – minliklərdə və yüzliklərdə də fəaliyyət göstərirdilər [8, s.323-324; 27, s.233-234].

Teymurilər və Qaraqoyunlular dövründə ordunun ehtiyaclarını ödəmək üçün lazımı məhsulların tədarükü üçün bölgələrə bukavullar göndərilirdi. Belə ki, Cahanşah 1456-cı ildə Əcəm İraqında və Xorasanda Teymuri Babur Mirzəyə qarşı mübarizə zamanı Xorasan bölgəsinə getməyə qərar verdi, Reydə yerləşdi və qoşun toplamaq və sursat tədarük etmək məqsədilə ölkənin hər bir yerinə elçilər və bukavullar göndərdi [33, s.225; 10, s.185; 12, s.51; 6, s.90-91]. Əbubəkr Tehraninin verdiyi məlumatlara görə, Cahanşah oğlu Pirbudağın üsyanını yatırmmaq üçün Bağdad üzərinə yürüşə qərar verərək ordu toplamaq məqsədilə ölkənin hər tərəfinə bukavullar göndərmişdi [33, 242; 14, s.254; 6, s.91].

Azərbaycan Qaraqoyunlu dövlətində bukavullar elçi vəzifəsini də yerinə yetirmişdilər. Cahanşahla Şiraz valisi olan oğlu Pirbudaq arasında ixtilaflar yaran zaman qərara gəldi ki, Şirazı Pirbudaqdan alıb başqa oğlu Məhəmmədi Mirzəyə versin, İsfahanı isə birbaşa öz divanına tabe etsin. O, Şiraza hərəkət edən zaman Pirbudağın pərvanəçisi və ən yaxın adamlarından olan İbrahimşah bəy peşmanlıq yoluna qədəm qoyub onun yanından qaçdı və ona tapşırılan darvazanı baxımsız buraxıb Cahanşahın adamlarında Şirazın fəth olunacağına ümid yaratdı. Onun qaçışından sonra sülh söhbəti ortaya çıxdı. Pirbudağın anası oğlunun xahişi ilə sülh danışığında vasitəçi oldu. Belə qərara alındı ki, Pirbudaq Şirazı təslim edib, Tustər tərəfə gətəlidir. Bir müddət keçəndən sonra, eləcə də nankorluq yolundan dönüb atasına itaət yoluna qədəm qoyduğu hamıya bəlli olanda, o, yenidən Şiraza qayıdıb hakimlik edəcəkdir [10, s.195]. Pirbudaq həmin qərara əsasən Tustər tərəfə gəttdi. Lakin Şiraz Cahanşahın əlinə keçdikdən sonra o, bağladığı əhdi pozaraq Şirazı Pirbudaq

ğa verməməyə çalışdı. Buna görə, üç bukavulu-nu Tustərdə olan Pırbudağın yanına elçi göndərdi və onu Bağdada getməyə razı salmağa çalışdı [40, s.345; 25, s.73].

Belə ki, 1466-cı ildə Cahanşahın ordusunun Əhlət tərəfə hücumu xəbəri Uzun Həsənə çatsa da, o, bu xəbərə biganə qaldığı halda, Cahanşah onun yanına elçi göndərərək razılığa gəlmək istəyir. Cahanşahın Aynal adlı bukavulu elçi kimi Uzun Həsənin yanına gəldi, hədiyyə kimi ona qızıl qılınc kəməri və çoxlu parçalar təqdim etdi. Uzun Həsən qızıl qılınc kəməri belinə bağladı və dedi: “Qızıl kəmər göndərmək səltənət işlərini təhvil vermək deməkdir” [33, s.263; 10, s.205; 9, s.247; 14, s.254; 6, s.91].

Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşah Uzun Həsənə qarşı yürüşə başlayan zaman yanında kifayət qədər qüvvə olmadığını nəzərə alaraq qoşun toplamaq üçün ayrı-ayrı vilayətlərə bukavullar göndərdi. Məhəmmədi Mirzəni İsfahandan, Əbu Yusif Mirzəni Şirazdan, əmirləri Savə və Sultaniyyə yaylaqlarından və digər vilayətlərdən yanına çağırırdı [33, s.271; 10, s.221; 12, s.69-70]. Bu, bir daha göstərir ki, bukavullar əsas vəzifələrindən başqa təvəçi vəzifəsini də yerinə yetirmişdilər.

12. Pərvanəçi

Qaraqoyunlu dövlətində hökm və yarlıqlar Pərvanəçi divanında hazırlanırdı. Qaraqoyunlu fərmanlarının üzərində hökmdarın möhürü, yanında da vəzirlərin adı yazılırdı. Fərmanın altında və sağ tərəfində pərvanəçilərin adının qeyd olunması onun pərvanəçi divanında hazırlandığını göstərir. Həsənəli dövründə 1467-ci ildə Göyçə və Urut vilayətləri üçün verilmiş fərmanın kənarında “Saray qulu Mir Əli Pərvanəçinin” adı qeyd edilmişdi [14, s.263-264; 6, s.81-82]. Bu dövrdə pərvanəçilər fərman yazmaqla yanaşı hərbi yürüşlərə də qatılırdılar. Uzun Həsən Cahanşah üzərində qazandığı qələbə ilə bağlı Osmanlı sultanı II Mehmedə göndərdiyi məktubunda yazırdı: “Cahanşah ordusunu və oğlanlarını toplayaraq Ağqoyunlular üzərinə hərəkət etdi. O, Muş yolundan keçərək mənim nəzarətimdə olan Çəpaxcura gəldi. Mən yeddi gündən sonra ona doğru gəldim. Onunla mənim aramda iki fərsəx yol qaldıqda mən yolu bağladım. Böyük oğlum Xəlil üç minlik süvari ilə

həmin gün Cahanşahın ən böyük əmirlərindən olan Əmir Qasım Pərvanəçi də otuz nəfərlik məşhur əmirlərdən və beç minlik nəfərlik dəstə ilə qarovulluğa gəlmişdilər” [19, s.274; 14, s.264; 6, s.82]. Məktubdan görüldüyü kimi Cahanşah dövründə pərvanəçilər lazım gəldikdə öz vəzifələrindən savayı hərbi yürüşlərdə də iştirak edirdilər. Vəzifəsinin müəyyən mənada mirzəçilik olmasına baxmayaraq, pərvanəçiyə hərbi tapşırıqlar da həvalə olunur, ona diplomatik missiyanı yerinə yetirilməsi tapşırılır, hətta döyüşlərdə iştirak etmək də həvalə olunurdu. Əbubəkr Tehrani yazır ki, Cahanşah Qaraqoyunlu Şiraza hakim təyin etdiyi oğlu Pırbudağı dikbaşlığına görə cəzalandırmaq üçün Şiraza yollananda Ucanda Pırbudağın dəstəsinin hücum xəbərini aldı, oğlu Məhəmmədi Mirzəni, Əmir Şahəlini, Əmir Əlişəkəri və Əmir Qasım Pərvanəçini böyük əmirlərlə min beş yüz atlı ilə hücumla göndərdi. Baş verən döyüşdə Pırbudağın kəşfiyyat dəstəsi məğlub oldu. “Bir neçə gün keçdikdən sonra Pırbudağın pərvanəçisi və ən yaxın adamlarından olan Şadı bəyin oğlu İbrahimşah bəy peşmanlıq yoluna qədəm qoyub onun yanından qaçdı və ona tapşırılmış darvazanı baxımsız buraxıb Cahanşah Mirzənin düşərgəsinə gəldi. Onun qaçmağı Pırbudağın süqutunu yaxınlaşdırdı və eyni zamanda Cahanşahın adamlarında Şirazın fəth olunacağına ümid yaratdı [10, s.195; 4, s.46; 14, s.264; 6, s.82].

Cahanşah tərəfindən Qasım Pərvanəçi həm də Yəzd hakimi təyin edilmişdi. 1467-ci ilin noyabrında Uzun Həsən Çəpaxcur döyüşündə Cahanşahı məğlub edib öldürən zaman tanınmış Qaraqoyunlu əmirləri də ələ keçirilərək öldürülmüşdü. Həsən bəy Rumlu bununla bağlı yazır: “Qətlə yetirilmiş əmirlər arasında divan əmiri Pırzad bəy, tuğaçı Rüstəm bəy Alpavut, Lələ Səfərsah, Qurmişi, Yəzd valisi Qasım Pərvanəçi və Əmənoğlu Hüseyn vardı. Onların hamısı tuğ və nağara sahibi, tümən və minlik sərdarı idilər” [9, s.253; 25, s.51].

13. Əmiraxur

Qaraqoyunlu ordularında minik heyvanlarına nəzarət və nəqliyyat məsələlərinə rəhbərlik etmək əmiraxurun öhdəsinə düşürdü. Qoşunun əsas minik vasitəsi olan at ilxılarının ümumi sayı haqqında hökmən əmiraxurun məlumatı olmalı idi. Sultan Əhməd Cəlairinin məğlub olub

qaçmasından sonra əsir alınmış düşmən əmiraxurlarına Qara Yusifin verdiyi suallar bu fikrin təsdiqi üçün səciyyəvidir. Həsən bəy Rumlu yazır: “O əsnada Qara Yusif Türkman, sultanın miraxurlarını toplamışdı və onlardan sultanın əhvalını, onun yanında neçə at gətirdiyini, indi yanında neçə at ola biləcəyini və onun atlarından neçəsinin öz qoşununun əlinə düşdüyünü soruşurdu” [9, s.70; 3, s.62; 4, s.68; 6, s.96]. Mühəribə vaxtı ordu ilə hərəkət edən əmiraxurlar da şəxsən döyüşürdülər. Əbubəkr Tehrani yazır: “... Qasım Əmiraxurun başçılıq etdiyi qoşun Nəsinin və Mardinin bəzi hissələrini qarət edib geri döndü” [10, s.130; 4, s.68].

14. Daruğa (şihnə)

Uyğur dilində “vilayət valisi” mənasını verən daruğa sözü, eyni zamanda, idarə etmək, yönləndirmək, müşahidə etmək mənalərini də daşıyır. Şəhər daruğası həm də xəzinədarlıq orqanının vergi yığımına nəzarət edən ən yüksək nümayəndəsidir. Bundan əlavə, daruğalar olduqları yerlərdə hərbi işləri görmək, istəsələr bölgənin hərbiçiləri ilə döyüşə getmək, fəvqəladə vəziyyətlərdə bir yerin vergisini toplamaq üçün təyin oluna bilərdilər [11, s.115; 14, s.270].

Vilayətlərdəki daruğalar maliyyə və inzibati işlərə cavabdeh olduğu halda, siyasi səlahiyyətlərə də sahibdirlər. Qaraqoyunlu hökmdarları lazım bildikləri zaman ələ keçirdikləri vilayətlərin inzibati və maliyyə işlərinə nəzarət etmək üçün daruğalar təyin etmişlər. Daruğalar həm də şəhərin mühafizəsi ilə məşğul olmuşdu. Belə ki, 1406-cı ilin oktyabrında Qara Yusif Əbu Bəkr ilə döyüşdə qələbə çaldıqdan sonra Naxçıvana getdi. Bu zaman Təbriz şəhərinin tanınmış simalarından olan Xoca Seydi Məhəmməd Keçəçi Qara Yusifin hüzuruna gələrək Teymuri Əbu Bəkrin Təbrizdə tərəfdiyi qarət və talanlar barədə məlumat verdi və onu Təbrizə doğru hərəkət etməyə çağırırdı. Qara Yusif Təbrizin mühafizəsi üçün bir dəstə və daruğa göndərdi” [9, s.55; 30, s.74; 12, s.5; 14, s.270; 25, s.53]. Qaraqoyunlu hökmdarı şəhərləri ələ keçirən zaman ilk olaraq oraya daruğa təyin dilirdi. Belə ki, 1458-ci ildə Cahanşah Heratı ələ keçirən zaman Pirzad bəy Buxarini Heratın daruğası təyin etmişdi [9, s.219; 16, s.114; 14, s.270]. Qaraqoyunlu şahzadələri də idarə etdikləri vilayətlərdə daruğalar təyin edirdilər. Belə ki, Pirbudaq iki aydan artıq Qum şəhərini mühasirədə saxlasa da, şəhər hakimi Dərviş Əli Mirək ciddi müqavimət göstərdi. “Axırda o məmləkətin başbiləni olan Xoca Yəhya Qumi şəhəri Mirzə Pirbudağa təslim etdi. Dərviş Əli Mirək əsir alınıb zəncirə vuruldu. Sonra Mirzə Pirbudaq Qumu daruğaya tapşıraraq hərəkət bayrağını Cürbadəqan tərəfə yüksəltdi” [9, s.189].

Həsən bəy Rumlu yazır: “Cahanşah padşah Azərbaycan hüdudundan İraqa yanaşaraq İsfahan əyalətini Xoca Mahmud Heydəre həvalə etdi və hökm göndərdi. Xoca Mahmud hökumət işlərini və sərdarlıq vəzifələrini yerinə yetirməklə məşğul oldu. Qış bitdikdən sonra [Cahanşah] İsfahanı öz oğlu Məhəmmədi mirzəyə verdi və onun göndərdiyi daruğa Lələ Məhəmməd şəhərə gəldi” [9, s.190; 15, s.53].

1458-ci ildə Heratdan qayıdan Cahanşahla oğlu Pirbudaq arasında münasibətlərin pozulmasında Yəzd daruğasının rolu az omamışdı. Belə ki, Pirbudaq Heratdan Yəzdə gəlmiş, şəhər əhəlisinə zülm edərək onlar üzərinə ağır vergilər qoymuş və Satılmış əl-Şirəçini şəhərə təhsildar təyin etmişdi. O, Cahanşahın yanında olan şəhərin daruğası Qənbər əl-Xəznəcinin xanımına və övladlarına qarşı pis davranmışdı. Qənbər əl-Xəznəci şəhərə qayıdan zaman baş verənlərdən xəbar olmuş, xanımının, qızının və oğlunun başını kəsərək Cahanşahın önünə gətirmiş, “sənə xidmət etməyə davam etməyin cəzası budur” demişdi. Cahanşah nə baş verdiyini soruşduqda, baş verənləri anlatmışdı. Buna görə Cahanşah xəbər göndərərək Pirbudaqdan Satılmışı tələb etmişdi. Ancaq Pirbudaq Satılmışı göndərməkdə israrlı olmuşdu. Satılmışın Cahanşahın təyin etdiyi Yəzd daruğasına qarşı bu pisliyi etməsi Cahanşahla oğlu Pirbudaq arasında münasibətlərin pozulmasına səbəb oldu [40, s.342-343; 25, s.53-54]. Bu bir daha göstərir ki, daruğalar təyin edildikləri şəhərdə tam səlahiyyət sahibi olmuş, onlara qarşı edilən hərəkətlər hökmdara qarşı edilmiş hərəkət hesab edilmişdir. Bu hadisədən sonra Cahanşahla oğlu Pirbudaq arasında münasibətlər gərgin olaraq qalmış, hər ikisi bir-biri haqqında təkminli hərəkət etməyə çalışmışdır.

Qaraqoyunlu dövlətinin ayrı-ayrı şəhərlərində daruğaların mühüm nüfuza sahib olmasını 1467-ci ilin payızında Uzun Həsən Cahanşahi

məğlub etdikdən sonra Qaraqoyunlu vilayətlərini ələ keçirmək üçün Qaraqoyunlu daruğalarına elçilər göndərərək onları tabe olmağa çağırması təsdiq edir [29, s.203; 14, s.270-271].

Elxanilər və Cəlairilər dövründə olduğu kimi, Qaraqoyunlu dövlətində də daruğa və şəhnə istilahi işlənmişdi. Bilindiyi kimi, monqollar döyüşlər zamanı zəbt etdikləri vilayətə, şəhərə, mahala, kəndə şəhnə təyin edirdilər və onlar “basqaq” kimi də tanınırdılar. Şəhnələr şəhərdə əmin-amanlığı qorumaq, cinayətkarları və qanun pozanları, qiymət, çəki, ölçü və s. pozğunluqlarına yol verənləri məsuliyyətə cəlb etməli idilər [8, s.349]. Cahanşahın 1449-cu il 23 may tarixli Tatev və Vağadi monastirlərinin torpaq vergisindən azad edilməsi adlı fərmanında daruğa və şəhnə istilahi yanaşı işlənmişdi. “Keçmiş hökmdarlar və cahanı itaətinə alan padşahın fərmanı üzərinə əski zamanlardan bəri Tatev və Vağadi monastir torpaqlarının məhsulları onlara aid olub, zəvvarların ehtiyaclarının təmin olunması üçün onlara verilmişdir. Bütün daruğalar, şəhnələr, məliklər və Orot bölüyünün kəndxudaları ölkələr fəth edən xaqanın ali fərmanına uyğun olaraq” qeyd olunan monastir torpaqlarında əkin və məhsul biçininə qarışmamalıdır [41, s.163, 245]. Qaraqoyunlu hökmdarı Cahanşahın Tatev və Vağadi monastir torpaqlarının vergi mükəlləfiyyətlərdən azad edilməsi haqqında fərmanında da “Kapanat, Arran və Arazbar ölkəsinin əmirləri, hakimləri, daruğaları, mütəvəkilləri, amilləri, məmurları, əmir tümənləri, xüsusən şəhnələri, müqəddəm və məlikləri...” ali fərmanla tanış olsunlar [41, s.164, 247]. Fərmandan da görüldüyü kimi, daruğa və şəhnə yanaşı işlənmişdir. Ancaq görünən odur ki, bu dövrdə şəhnə daruğadan rütbəce xeyli aşağı vəzifə olmuşdur.

15. Qəcərçi (bələtçi)

Qaraqoyunlu ordusunun hərbi yürüşləri zamanı mühüm rol oynayan qəcərçilər (bələdçilər) əsas marşrutları bilən bacarıqlı şəxslərdən seçilirdi. Ordunun əməliyyatı zamanı onlar orduya bir növ bələdçi kimi xidmət edirdilər. Qəcərçilər ordunun hərəkət edəcəyi marşrutun təyini, şəhər və ya qalaların xüsusiyyətləri, səfər marşrutunun coğrafiyası haqqında orduya geniş məlumat verirdilər. Qaraqoyunlu hökmdarları öz yürüşlərində daim qəcərçilərdən istifadə et-

dikləri üçün bu işi çox zaman ordunun böyük əmirlərinə həvalə edirdilər. Yüksək rütbəli əmirlərdən başqa ölkə yollarını yaxşı bilən əsgərlər də qəcərçi vəzifəsini yerinə yetirə bilirdilər. Əmir Teymur əmirzadə Pir Məhəmmədin Van gölü hövzəsinə getməsinə əmr edəndə o, bu əmri yerinə yetirdi. Vilayət əsgərlərindən biri qaçıb əmirzadə Pir Məhəmmədin yanına gəldi və vilayətin yollarını yaxşı bildiyini, icazə verilsə orduya qəcərçi olmaq istədiyini söylədi. Pir Məhəmməd bu əsgərə güvənərək ona xələt verdi və Şeyx Əli Bahadırı mənqələy təyin edərək qəcərçi ilə birlikdə yola saldı. Lakin qəcərçi yolda Şeyx Əli Bahadırı bıçaqla öldürdü və özünü də ələ keçərək edam edildi [32, s.158-159].

Ağqoyunlu Qara Yülük Osman bəy Əmir Teymurun Anadolu səfərlərində onun ordusunda qəcərçi vəzifəsini yerinə yetirmiş və Teymur ordusunun Sivasa hərəkətinə yardım etmişdi. O, eyni zamanda Əmir Teymurun Dəməşq səfərində də qəcərçi vəzifəsini yerinə yetirmişdi [33, s.44; 10, s.55; 26, s.47]. Əbubəkr Tehrani yazır ki, Rüstəm Tərxanın başçılığı altında Qaraqoyunlu ordusunun Anadoluda Uzun Həsənə qarşı yürüşü zamanı Ağqoyunlulardan qaçaraq Qaraqoyunlulara sığınan və ətrafı yaxşı tanıyan Ağ Ağman Əlinin oğlu qəcərçi vəzifəsini yerinə yetirmişdi [33, s.129-130; 10, s.114; 26, s.47].

Ölkəyə gələn elçilər bəzən saxlanılaraq təşkil olunacaq hərbi səfərlərdə qəcərçi kimi istifadə edilirdilər. 1391-ci ildə Toxtamış xanla müharibədən bir qədər əvvəl Toxtamış xan Əmir Teymurun yanına iki elçi göndərmişdi. Elçilər Əmir Teymur sarayında böyük ehtiram görsələr də, əmir onların qayıtmasına icazə verməmiş və elçilərdən qəcərçi kimi istifadə etmişdi [34, s.186].

Nəticə

Azərbaycan Qaraqoyunlu ordusunun hərbi cəhətdən təşkili və qoşunda iştirak edən hərbi vəzifəlilərin hər biri üzərinə düşən mühüm vəzifələrin öyrənilməsi bir daha göstərir ki, Qara Yusif və varisləri dövründə əldə olunan zəfərlər hərtərəfli təmin edilmişdir. Belə ki, düşməne qarşı yürüşə başlayan Qaraqoyunlu qoşunun hərbi vəzifəliləri hərbi səfərlərin, eləcə də düşmənlə əsaslı döyüşdə ordunun baş komandanının tətbiq etdiyi döyüş taktikasına uyğun olaraq qələbənin əldə olunmasına öz töhfəsini vermiş-

dir. Nəzərə alsaq ki, Qaraqoyunlu ordusu orta çağların əksər türk-müsəlman dövlətlərində olduğu kimi onluq say sistemindən istifadə etmiş, qoşunun hər bir hərbi vəzifəlisi ilə yanaşı texniki təminatı həyata keçirən hərbi vəzifəliyə də zəfərin təmin olunmasında yaxından iştirak etmişdir.

Mənbə və ədəbiyyat

1. Azərbaycanın hərbi işi tarixi, c. 1, Bakı, Hərbi nəşriyyat, 2006.
2. Əmir Teymurun vəsiyyətləri. Özbəkçədən çevirəni Məti Osmanoglu. Bakı: Azərənəşr, 1991.
3. Fərzəliyev Ş.F. Azərbaycan XV-XVI əsrlərdə (Həsən bəy Rumulun "Əhsənüt-təvarix" əsəri üzrə), Bakı: Elm, 1983.
4. Fərzəlibəyli Ş.F. XV əsr Azərbaycan dövlətlərinin quruluşu. Bakı: Elm-təhsil, 2003.
5. Qızılbaşlar tarixi. Fars dilindən tərcümə və şərhlər M.Ə.Məhəmmədinindir. Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, 1993.
6. Nəcəfli T.H. Azərbaycan Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dövlətləri, Bakı: Çarşıoğlu, 2012.
7. Petruşevski İ.P. XV əsr Azərbaycan dövlətləri, //Azərbaycan SSR Elmlər Akademiyası Tarix və Fəlsəfə İnstitutunun Əsərləri, 1 cild, Bakı: 1951, s. 49-108.
8. Piriye V.Z. Azərbaycan XIII-XIV əsrlərdə, Bakı: Elm və təhsil, 2003.
9. Rumlu Həsən bəy. Əhsənüt-təvarix (Tarixlərin ən yaxşısı). Fars dilindən tərcümə və şərhlər: AMEA-nın müxbir üzvü, t.e.d., prof. Oqtay Əfəndiyev, t.ü.f.d., dos. Namiq Musalı. Kastamonu: 2017.
10. Tehrani Ə. Kitabı-Diyarbəkriyyə. Fars dilindən tərcümə edən, ön söz və şərhlərin müəllifi Rəhilə Şükürova. Bakı: Elm, 1998.
11. Aka İ. Timur ve Devleti, TTK Basımevi, Ankara: 1991.
12. Aka İ. İranda Türkmen Hakimiyyəti (Kara Koyunlular Devri), TTK Yayınları, Ankara: 2001.
13. Alan H. "Tavacı", DİA, İstanbul: 2011, c. XXXX, s. 177-178.
14. Arayancan A.A. Karakoyunlu Cihan Şah ve Dönemi (Siyaset-Teşkilat-İktisad-Din ve Kültür) 1438-1467, (Doktora Tezi), Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara: 2010.
15. Barthold W. Uluğ Beg ve Zamanı, Çev. İsmail Aka, TTK Yayınları, Ankara: 1997.
16. Bitlisi Şerefnan. Şerefnâme, Osmanlı-İran tarihi, 2. cilt. Farscadan çeviren Osman Aslanoglu. Nubihar, İstanbul: 2014.
17. Efendiyev O.A. "Kara-Koyunlu, Ak-Koyunlu ve Safevî Devletlerindeki Mülkî ve Askerî Teşkilâta Bakış", Yeni Türkiye Kafkaslar Özel Sayı-II 21/72, Temmuz-Aralık 2015, s. 578-586.
18. Erdem İ. "Akkoyunlu Ordusunu Oluşturan İnsan Unsuru", A.Ü.D.T.C.F. Tarih Araştırmaları Dergisi, c.15, sayı 26, Ankara: 1991, s. 85-92.
19. Feridun bey. Münşaat üs-selatin. c.I. Darü't-Tıbbati'l-Amire, İstanbul: 1274.
20. İbn Tagrıberdi. En-nucumuz-zahire (Parlayan yıldızlar), Arapçadan Çeviri D.Ahsen Batur, Selenge Yayınları, İstanbul: 2013.
21. İpşirli M. "Kazıasker", DİA, c. XXV, TDV Yayınları, Ankara: 2002, s. 140-143.
22. İslamova N. "Kara-Koyunlu Devleti'nin Kuruluşu ve Ordusu", Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi, 29, Temmuz 2009, s. 29-44.
23. Kanat C. Ortaçağ Türk Devletlerinde Suç ve Ceza, Küre Yayınları, İstanbul: 2010.
24. Kopruman K.Y. Mısır Memlûkleri Tarihi Sultan al-Melik al-Muayyad Şeyh al-Mahmudi Devri (1412-1421), Kültür Bakanlığı Yayınları, İstanbul: 1989.
25. Korkmaz A. Kara-Koyunlu ordusunda insan unsuru ve görevliler //Genel Türk Tarihi Araştırmalar Dergisi, Cilt 3, Sayı 5, Ocak 2021, s. 65-76.
26. Korkmaz A. Kara-Koyunlu Devletinin Askeri Teşkilatı, Efe Akademi Yayınları, Ankara, 2022.
27. Manz B.F. Timurlenk – Bozkırların Son Göçebe Fatihi, Çeviren: Zuhul Bilgin, 2. Baskı, Kitap Yayınları, İstanbul: 2006.
28. Paydaş K. "Akkoyunlularda Devlet Teşkilatı", Türkler, Yeni Türkiye Yayınları, Ankara: 2002, c. VII, s. 212-220.
29. Paydaş K. Ak Koyunlu Devlet Teşkilatı, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara: 2003.

30. Sümer F. Kara Koyunlular (Başlangıçtan Cihan-Şah'a kadar), TTK, Ankara: 1992
31. Sümer F. Kara-Koyunlular, DİA, c. XXIV, TDV Yayınları, İstanbul: 2001, s. 434-438.
32. Şami Nizameddin. Zafername, Terc. Necati Lugal, TTK Yayınları, Ankara: 1987.
33. Tihranî Ebu Bekr-i. Kitâb-ı Diyârbekriyye, Çev. Mürsel Öztürk, Kültür Bakanlığı Yayınları, Ankara: 2001.
34. Yakubovskiy A. Y. Altın Ordu ve Çöküşü, Çev. Hasan Eren, TTK Yayınları, Ankara: 2000.
35. Yınanç M.H. Akkoyunlular, İslam Ansiklopedisi, c. 1, MEB, İstanbul: 1979, s. 251-270.
36. Uzunçarşılı İ.H. Osmanlı Devleti Teşkilatına Medhal, TTK Yayınları, Ankara: 1988.
37. Uzunçarşılı İ.H. Anadolu Beylikleri, Akkoyunlu ve Karakoyunlu Devletleri, TTK Yayınları Ankara: 2011.
38. Əbru Hafiz. Zübdətüt-təvarix-i Baysunquri, Be kuşəşe Seyyid Kəmal Hac Seyyid Cəvadi, c. III, Sazman-ı Çap və İntişarat-ı Vəzarət-i Fərhang və İrşad-ı İslami, Tehran: 1380.
39. Həsənzadə İ. Hökumət-i Türkmanan-ı Qaraqoyunlu və Ağqoyunlu dər İran. Tehran: Səmt, 1392.
40. Əl-Bağdadi Abdullah b. Fəthullah. Əl-Düvəlül-İslamiyyə fi əl-Şark. Tah. Tarık Nafi əl-Həmdani. Beyrut: Dar və Məktəbətül-Hilal, 2010.
41. Персидские документы Матенадарана, I Указы, Выпуск первый (XV-XVII вв.). Составил А.Д.Папазян. Ереван: Из-во Академии Наук Армянской ССР, 1956.

Summary

Ulvi Zarbaliyev

Military officials in the Azerbaijani Qara-qoyunlu army

A number of important problems regarding the studies on the late medieval history of Azerbaijan remains to be addressed. One of these problems is the study of army building in the Azerbaijani Qara-qoyunlu state.

Qara-qoyunlu received its share in certain issues from the military system of the Elkhans and Timurid states in terms of military structure. The structure of the army and the weapons used were the same as those in the military formations of the previous states. Although the military officers had certain similarities with the states that existed before it, they also had certain different sides.

Cavalry troops, equipped with sophisticated weapons of the era of Qara Yusuf, played an important role in the fight against the Timurid army. The battle tactics implemented by Qara Yusuf, a well-known military strategist of his time, played an important role in the victory over the enemy. Undoubtedly, the military organization of the Qara-qoyunlu army and the proper level of interaction between the army units played a crucial role in ensuring the victory.

Among the military officials in the Qara-qoyunlu army there were the commander-in-chief, amir al-umara, amirs, tawachi, gazi-asgar, yurtchi, yasavul, bukavul, inak, gajarchi, etc.

Keywords: Azerbaijani Qara-qoyunlu state, Qara Yusuf, amir al-umara, bukavul, tavachi.

Резюме

Ульви Зарбалиев

Военные чиновники азербайджанской армии Карагоюнлу

Остается решить ряд важных проблем, связанных с изучением позднесредневековой истории Азербайджана. Одной из таких проблем является изучение строительства армии в азербайджанском государстве Карагоюнлу.

Свою долю в некоторых вопросах Кара-гоюнлу получил от военной системы государств Эльханидов и Тимуридов по военному устройству. Структура армии и используемое вооружение были такими же, как и в воинских формированиях предыдущих государств. Хотя офицеры имели определенное сходство с существовавшими до него государствами, они имели и определенные отличия.

Важную роль в борьбе с тимуридской армией сыграли кавалерийские войска, оснащенные современным вооружением эпохи Кара Юсуфа. Важную роль в победе над врагом сыграла тактика боя, реализованная Кара Юсуфом, известным военным стратегом своего времени. Несомненно, решающую роль в обеспечении победы сыграла военная организация армии Карагоюнлу и должный уровень взаимодействия между армейскими частями.

Среди военных чиновников в армии Кара-Коюнлу были главнокомандующий, амир аль-умара, амиры, тавачи, гази-аскер, юртчи, ясавул, букавул, инак, гаджарчи и др.

Ключевые слова: *Азербайджанское государство Кара-Гоюнлу, Кара Юсуф, амир аль-умара, букавул, тавачи.*